

Баштине

Heritages

Љубодраг Димић – Ђорђе Борозан, *Извештаји Министарства унутрашњих дела о злочину и терору на Косову, Метохији и Западној Македонији*

113

Ljubodrag Dimić – Đorđe Borozan, *Ministry of Interiors' Report on the Crimes and Terror on Kosovo, Metohija and Western Macedonia*

Дискусије

Discussion

Миле Бјелајац, *Улога учбеника у епохама националне интеграције XIX и почетком XX века код Срба*

124

О идејама и књигама

On Ideas and Books

Латинка Перовић, *Српско друштво у сећањима*

132

Мирослав Јовановић, *Југославија, рејарације, пројаганда, свакодневица, реклама, дејинство... (неколико новијих наслова савремене бугарске историографије)*

136

Списак сарадника

149

List of Participants

СТУДИЈЕ ESSAYS

Милчо Лалков

УДК 342(497.2)(091)

Трновска конструкција и почетак бугарске политичке модернизације

АПСТРАКТ: Чланак је посвећен улогама Трновске конституције на развој политичке модернизације и политичке културе у кнежевини Буџарској.

Историјски је утврђена чињеница, да у настанку нације и национализма као политичке доктрине „несумњиво и без суштинских изузетака учествују три основна фактора – политичка револуција, индустријски преврат и институционална модернизација”.¹ Бугарска нација, формирана током тридесетих и четрдесетих година XIX века, није чинила изузетак у односу на ту законитост. До стварања сопствене државе она је живела у згуснутом историјском времену, грчевима политичке револуције и обновитељским почецима индустријске револуције. Осим тога – у епохи бугарског препорода, од средине XVIII века до ослобођења после Руско-турског рата 1877–1878. године, модернизација друштва са обе стране Балкана већ је постигла неке несумњиве резултате, упркос непостојању сопствене државности.

После стварања бугарске државе, решењем Берлинског конгреса у лето 1878. године, домаћи политичари тежили су убрзаној модернизацији. Бугарско друштво је постепено трасирало правац будућег развоја, енергично одбацујући дотадашње османске политичке и привредне структуре. После 1878–1879. године, слободна Бугарска тражи сопствени идентитет као држава. Од смера којим ће кренути зависило је њено снажење, напредак бугарске нације. То снажење, тај напредак, везан је за модернизацију бугарског друштва, његово убрзано приближавање савременој, развијеној Европи. Као и током деценија бугарског препорода тако и сада, државници, читава политичка, привредна и културна елита, снажно осећају разлику између стања у коме се налази новоос-

¹ А. Пајтев, *Рицар или чудовице. Из историјског погледа на модерну национализам*, Софија 1993, 20.

лобођена отаџбина и индустријски и институционално развијеног Запада. Зато сви представници тог национално и либерално настројеног слоја, најпре реагују „с разумљивом решеношћу да достигну Запад, али не жртвујући сопствену националну традицију”.²

Тај процес, за који се и данас користи архаично-емоционални термин „вестернизација”, у ствари започиње већ у „ери Танзимата”, у оквирима општих модернизацијских процеса у Османској империји. Како у постојећим етнополитичким оквирима млада бугарска нација није имала сопствену државу, то су у извесном смислу и њене модернизацијске тежње биле потчињене спором, оријенталном, ритму и половичном карактеру реформи турског друштва. Зато је историјски развој бугарског и осталих балканских народа, после саздавања националних држава, често наликовало звучном одбацавању традиција ропских векова и покушају наглог сустизања Европе. Тај процес међу балканским народима – браћи по историјској судбини, није увек текао правилно и у њему су, веома често, била допуштена сва средства. Сходно томе „балкански пут у Европу током XIX и XX века показао се у одређеним раздобљима као пут узајамног презирања, прерастајући током сукоба у мржњу, а приликом разведравања – у снисходљивост”.³

Ипак, прелом из 1878. године изведен је у атмосфери историјског оптимизма, јер је после пет векова туђе управе једна слободна држава тражила простор за свестрано јачање. Зато су и модернизацијски процеси у бугарском друштву били надахнути свенародном стваралачком егзалтираношћу. У речник новоослобођене Бугарске заувек улазе речи „напредак”, „развитак”, „конкуренција”, које произлазе из амбиције и воље да се достигне прогресивна Европа.

Ипак, геополитичка стварност опредељује како Бугарску тако и њене суседе, као државе са периферије или полупериферије Старог континента. У начелу, земље тог типа касне у развоју и модернизацији у односу на центар. Периферне и полупериферне државе југоисточне граничне зоне Европе давале су предност политичкој сфери над економском сфером у процесу модернизације. Зато је логично да основне идеје у том процесу нуди политичка надградња. Како је историјски и суштински синоним модернизације „вестернизација”, то јест достизање и изравнање са Западном Европом, појмљиво је да су тамошњи модели политичке динамике (државна организација, везе државе и друштва, структуре за законодавно и социјално деловање), постали обрасци за подражавање и конкретну примену у бугарској стварности.

Берлински договор из 1878. године, одредио је само најопштију форму власти у Бугарској као монархијску, према Османској империји вазалну кнежевину. Зато је већ претрес и пријем основног бугарског закона (Устава – прим. прев.) у фебруару-априлу 1879. године, у Трнову, означио почетак прихватања туђих политичких образаца у изградњи још неутврђене државе. Предложени пројект за расправу, који је изнела Привремена руска управа, представљао је комбинацију српског Устава (из 1869), постојеће румунске конституције (из 1866) и неких руских закона. Путем тог идејног пројекта, познатог

2 Д. Мишкова, „Българският опит в политическата вестернизация”, у: *Bulgarian quarterly*, књ. I, св. 3 (1991), 22.

3 О. Минчов, „Равноденствие или частъ на България”, у: *Bulgarian quarterly*, књ. I, св. 3 (1991), 17.

петроградског правника С. Луканова, који су претходно проучили многи бугарски прваци (нотабили), руска политика намеравала је да одреди уставне монархијске оквири државног устројства, какви су у овом или оном облику већ постојали у осталим балканским хришћанским земљама. Истовремено, пројекат садржи елементе традиције и могућности бугарског културно-просветног рада, општинске самоуправе, уређења спољнополитичких односа и демократских тежњи, упркос пет векова страног државног деспотизма и духовне потчињености. У пројекту, основно руско становиште о будућем развоју Бугарске почивало је на замисли да „независност Бугарске и њено јачање на привредном и спољнополитичком плану није противно, већ олакшава руски утицај у тој земљи.”⁴ У духу руске императорске политике према Финској и Пољској, и Бугарској су намењене знатно шире грађанске слободе но што су постојале у самом Словенском царству.

Петроград је показао дипломатски такт и није примораво Уставотворно собрание на обавезно прихватање пројекта. У инструкцијама руском царском комесару у Бугарској, кнезу А. Корсакову-Дондукову, изричито је наређено да се дозволи потпуна слобода приликом претреса пројекта и током одлучивања о његовој коначној варијанти. У поређењу са државнополитичким развојем својих суседа, бугарски народ добио је непоновљиву историјску шансу да самостално разгради и прихвати принципе своје уставности. У складу с тим, током дебата у Уставотворном собранию народни посланици који су се већ организовали у прве политичке формације, били су у прилици да докажу и свој национализам и своју родољубиву амбицију да модерне европске идеје унесу у устројство и развој сопствене младе државе.

„Наш први задатак био је да прелистамо белгијски устав и његове коментаре да бисмо начинили белешке о материји која је била на дневном реду” – пише један од депутата Либералне партије, која је настала током собрания.⁵ Многи историчари, међутим, сумњају да је Устав западноевропске државе био „приручно штиво” првих бугарских народних представника. Разуме се, њихово консултовање белгијског устава не треба схватити у буквалном смислу као копирање његових идеја и принципа. У протоколима заседања скоро да и нема позивања на белгијски устав из 1831. године. Његово идејно дејство било је посредно, јер он црпи своју суштину из два француска устава (1814. и 1830), из холандског (1815), енглеске правне традиције и белгијског обичајног права. Суштински, утицај белгијског устава на уређење бугарске државе не излази изван оних оквира и принципа у којима се то дело белгијских законодаваца оцртава и у осталим европским уставним решењима током XIX века. Позајмљујући основне идеје из француске декларације о правима (из 1789) и француске карте (из 1791), белгијски устав успешно спаја принцип народног суверенитета и ограничене монархије, са снажном извршном влашћу и дводомним парламентарним системом.

То основно идејно језгро политичке и уставне модернизације, високо су ценили либерали, који су доминирали у Уставотворном собранию, као представ-

4 Ив. Божилков и др., *История на България*, София 1993, 412.

5 *Спомени за Учредителното собрание от 1879. г.* (уред. Е. Стателова, З. Маркова), София 1979, 81.

ници огромне ситносопственичке масе бугарског народа. Током расправа о будућем уставу они са доста успеха бране демократска гледишта идеолога француске револуције, измешане са парламентарним принципима британске либералне мисли, а саображене бугарским друштвеним и историјским посебностима. Током расправе о изгледу и садржају будућег устава уједначавани су погледи о правцима модернизације. Управо током идеолошких спорова – упоредо са либералном партијском формацијом – настаје и Конзервативна партија, друга основна политичка група у младој држави. Иза њих стоје сразмерно малобројни кругови имућних градских и сеоских елемената. За разлику, међутим, од европског конзервативизма, његов бугарски пандан није садржавао реакционарне намере, јер није носио баласт застарелих социјално-политичких структура и ослањао се на уску друштвену основу. Зато су у старој престоници либерали и конзервативци приближили своје погледе европском моделу, који је Бугарска требало да следи у процесу модернизације.

То је модел либерализма – оне државне идеологије, филозофије развоја и политичког прагматизма која је гарантовала тријумф западноевропских држава и друштава у будућности. Зато у „либерализму као теорији и пракси, као систему институција које су обезбедиле напредак Запада, већина депутата види перспективу и за један убрзан бугарски развој”.⁶ Прихватајући путем Устава основне идеје либерализма, бугарски државници и интелигенција надали су се стицању легитимних позиција у Европи, где су либерални идеолошки модел, либералне структуре и либерални принципи, већ освојили широк простор.

Творци кнежевине Бугарске проценили су да Стари континент у основи нуди три главна државнополитичка модела. У првом, чији су типичан пример биле Османска империја и Руско царство, све полуге власти налазиле су се у рукама владара – самодршца. Обе монархије су представљале образац дубоко конзервативне, неуставне и непарламентарне владавине, у којима демократски одблесци не прелазе границе просвећеног апсолутизма. Традиција националног препорода одвраћала је бугарско егалитарно друштво од примера Русије и Османске империје. Тим друштвом владали су принципи који не познају оштре социјалне разлике, и коме су више одговарали перспективнији политичко-правни модели у правцу модернизације.

„На другој страни биле су парламентарне и уставне државе – Велика Британија, Француска и Италија. Тамо су владе, одговорне пред парламентом, биле основни фактор власти. Њихов пример, међутим, био је сувише далеко” – тврди један познавалац епохе.⁷ И док се руски и турски модел показао бесперспективан за кнежевину Бугарску, управљачка пракса Енглеске, француске републике и италијанског краљевства била је исувише модерна за незреле политичке услове једне тек израсле младе државе. Зато су погледи великог дела учесника Уставотворног собрања били окренути ка средњој Европи. Ту су Немачка и Аустроугарска указивале на трећи могућ политичко-правни модел и државно уређење. И у Рајху и у Двојној монархији било је заступљено парламентарно начело, а највиши правни акт строго је регулисао односе између

државе и друштва. Цареви у Берлину и Бечу међутим, сачували су знатне прерогативе власти, независно од снажних либералних тежњи у развоју економије и периодичних либералних тежњи у политичком животу. Зато су терације постепено претезале у корист аустроугарског и немачког примера. Доста од његових идеја, као начелна шема, касније је ушло у бугарско државно устројство.

Претерано је, међутим, тврдити да су механизми и принципи произишли из те идеје нашли своју тачну копију у Бугарској. Приликом израде основног бугарског закона, једног од најдемократскијих у Европи тога времена, преовладала су гледишта напредних представника бугарског друштва о једној модерној држави. Либерали и конзервативци у Уставотворном собрању нашли су заједнички језик око питања народног суверенитета, уставне владавине, министарске одговорности, гарантовања грађанских права и слобода, општег образовања, широких изборних права итд. Свој назив, конзервативци су оправдали тражењем одређених ограничења, у области поменутих слобода, имајући посебно у виду државно устројство и управу. Према творцима Конзервативне партије, повољан утисак Запада о Бугарској може се постићи умањењем народних права у сфери власти, како би се обезбедио руководећи положај најимућнијег слоја. Увођење изборног ценза, снажан положај монарха и олигархијске институције попут сената и државног савета – у том смислу су конзервативци видели кориговање либералног модела.

У крајњој линији, међутим, тесну победу однели су њихови противници. Устав, који је изгласан, означио је, зато, победу либералних погледа на модернизацију бугарске државе. Устав је дао широка овлашћења Народном собрању, чиме је народни суверенитет био обезбеђен. Укупно цивилно мушко становништво добило је неограничено и непосредно право гласа. Био је то веома демократски приступ, који, међутим, није потицао из западноевропског радикализма. Своје корене он је вукао из егалитаристичких погледа либерала и њихових народњачких традиција.

Неостварени конзервативни појмови о једнакости и слободи могли су бугарској политичкој модернизацији донети и нешто шири модернизацијски хоризонт. Њихов захтев за одређивањем макар и ниског образовног и имовинског ценза произашао је из схватања да „различити економски и политички интереси, који се у народу јављају ... треба да учествују у равноправно, сразмерно својој важности”.⁸ Либералном тумачењу слободе и једнакости конзервативци су супротставили једно друго, узето из француске декларације о правима. Током, дебата у Уставотворном собрању, они шледирају за „природне границе” слободе, која „не може да се упражњава тако да угрожава друге чланове заједнице”.⁹ Конзервативци су очигледно имали у виду недостатак политичке припремљености и парламентарне културе, што би бугарско друштво од слободе, могло гурнути у анархију или у неразумну злоупотребу либералног устава. Суштински, творци Конзервативне партије стајали су на либералном становишту да право на учешће у политичком животу имају они који највише

8 *Пројоколийе на Учредителнојо Българско Народно Събрание в Търново*, Пловдив-София-Русчук 1879, 13–14.

9 Исто, 9.

6 М. Лалков, *Българско минало 1878–1918. Познајто и незнајто*, София 1997, 108.

7 Л. Огнянов и др., *Очерци по българска история (1878–1948)*, София 1992, 8.

доприносе привредном развоју и духовном успону једне нације, која тежи сувереној држави.

Упркос томе, надвладали су либерали. Њихова победа видљива је и на принципу потпуне поделе три облика власти, који је доследно спроведен у Трновској конституцији. Народни суверенитет нашао је свој израз у широким правима, датим парламенту. Народно собрање добија право законске иницијативе, гласа буџет и одобрава одлуке влада, које су (по принципима класичног парламентаризма) одговорне пред посланицима.

Утицај средњовековног модела политичке модернизације у Трновској конституцији најлакше је уочљив при разматрању кнежевих прерогатива. Монарх је представник највише власти у земљи и заповедник бугарске армије. Спољна политика земље води се у његово име, а кнез има и право распуштања парламента, оглашавања нових избора и потврђивања закона. Према уставним одредбама, извршна власт налази се у надлежности владара, али уз извесна ограничења. Његове званичне наредбе немају снагу закона без одговарајућег потписа ресорног министра.

Донета 16. априла 1879. године, Трновска конституција прогласила је слободу штампе и јавне речи, удруживања и окупљања. Већ на први поглед јасно је приметна следећа поларизација – све основне грађанске слободе и права педантно су побројани, док су грађанске дужности ограничене на плаћање пореза, опште образовање и војну обавезу. У суштини, то је била најлибералнија западна пракса. Сходно томе, уставна влада, народни суверенитет, гарантована грађанска права и слободе и министарска одговорност пред парламентом постају они либерални принципи и норме, које би бугарском друштву требало да трасирају пут ка модернизацији. Уставом озакоњена правила демократске владавине, међутим, не значе и аутоматски обезбеђену могућност развитка модернизацијских процеса.

Диктирана на Берлинском конгресу „форма управе, уставна монархија, поставља сложено питање односа између монарха, народног представништва и одговорне владе”.¹⁰ Трновска конституција прогласила је принципе демократске владавине, али није могла да утиче на међусобне односе монарха, владе и парламента у троуглу власти. Ти односи зависе од конкретних социјалних и политичких услова, који у одређеном времену могу дати предност монарху, Народном собранию (својеврсна парламентарна диктатура) или кабинету, у једном вишепартијском систему са арбитражном улогом круне. У каснијем развоју кнежевине (царства) Бугарске, историјска стварност нудила је различите обрасце међусобних односа та три елемента власти.

И током жестоких полемика око пријема Трновске конституције и у каснијој динамици њене стварне примене, бугарска политичка елита починила је ону начелну грешку, која је типична за све мале, слабе и касно настале државе. Она се састојала од апсолутизовања туђих државотворних покушаја, у опонашању модела које велике и развијене европске државе демонстрирају у свом развоју. Разуме се, стално угледање на велике силе није за циљ имало механичке позајмице и прихватање државотворних образаца и идеја. Бугарска

жели да ојача и да се утврди управо међу снажним и великим европским државама. Зато треба следити њихов пример и учити из њиховог искуства. Осим тога, од великих сила зависнио је и темпо будућег бугарског развоја. На њихову подршку та кнежевина рачуна и у остварењу свог националног уједињења.

Идеја о преузимању туђих модела – политичких, правних и економских – досегла је, међутим, свој апсолут, уздигавши се на ниво култа. Такав, у извесном смислу митолошки, приступ није одговарао месним приликама, времену или нивоу развоја, условима неопходним за успешну примену жељеног модела. У родољубивом пориву ка модернизацији, бугарска политичка, приведна, културна и војна елита заборављала је да механичко копирање туђих образаца, не може једним магичним додиром да преобрази једно дубоко патријархално, још оријентално мотивисано, друштво у цивилизовану државу. За њено остварење били би потребни динамичан развој у свим областима друштвеног живота, развијене социјалне институције, модерна државна организација, национална уједначеност становништва и разрађен систем односа између државног организма и друштва.

Конкретни социјални и политички услови после ослобођења 1878. године треба да покажу колико су либералне норме, изложене у Трновској конституцији, могле да покрену бугарско друштво ка једној убрзаној модернизацији. То значи да је основни закон потребно сместити у бугарску историјску стварност, независно од тога да ли су основне уставне идеје плод демократског духа времена, или преузети страни модели. Бугарска политичка делатност, међутим, била је лишена традиција парламентарне владавине и изгледала је доста грубо за фине механизме либералног деловања.

Потребно је додати још нешто. У Бугарској, као и у суседним балканским државама, због брзине и смера политичких промена приликом остваривања модернизацијских процеса, стекао се погрешан утисак да ће „дубоке промене у економској и социјалној структури наступити после усвајања либералних идеја у политичкој надградњи”.¹¹ Историјски развој европског либерализма, међутим, доказује управо супротно. Либерализам као политички и идејни систем, настаје тек после радикалних промена економских и социјалних прилика. Чак и површан поглед на Бугарску после усвајања Трновске конституције показује да преузимање туђег модела модернизације крије и многе недостатке.

Основ парламентарне владавине – министарска одговорност пред парламентом, често се претвара у гротеску. Утврђена је пракса да монарх незванично, а често и званично, поставља министре. Са своје стране, кабинет се посредством механизма извршне власти меша у парламентарне и општинске изборе. Грубим насиљем су погажене уставне слободе, како би све погодности и предности власти биле искоришћене. Отуд општа жудња за влашћу (корупција и злоупотреба политичке каријере за лично богаћење) коју испољавају партизани владајуће партије, прераста у снажну препреку парламентарној демократији, озакоњеној Уставом. Бугарски основни закон није био у стању да надвлада крајњу партијску ускогрудост и оријентално непоштење током политичких борби. До краја Првог светског рата бугарске партије биле су политички и економски исувише слабе да би постигле сталан утицај на бираче

10 М. Михов, „Политическите партии и модернизацията на България през първото десетлетие на XX век”, у: *Collegium Germania*, књ. 1, (1994), 88.

11 Д. Мишкова, „Предимства на изостаналитя” – началото на балканска модернизация”, у: *Социологически проблеми*, књ. 2, (1995), 47.

или да би доследно очувале либерални принцип формирања владе парламентарне већине.

Те политичке и моралне аномалије показују да Трновска конституција није потпуно оправдала наде да ће представљати почетни корак и успешно каналисати касније процесе бугарске политичке модернизације. Није случајно колебање ондашњих познавалаца политичких прилика у процени колико је основни бугарски закон одражавао и емоционалну демократичност једног егалитарног друштва и „свесну имитацију туђих либералних образаца”.¹² Очигледне деформације бугарске парламентарне демократије после 1879. године показују да је за остварење успешне модернизације, у ствари, неопходан дужи временски процес, током којег имитација туђих модела постаје излишна. Често заобилажење Устава и закона и нарушавање политичког система у пракси, указује и на недовољну „приклоњеност” друштвене средине либералном делу трновских твораца, тачније основним принципима једне убрзане политичке „вестернизације”.

Од Уставотворног собрања надаље бугарска политичка сцена дели се на уставном питању – за стриктну примену основног закона, али за његову промену, чак и суспендовање. Бруталне политичке нарави и међупартијска нетрпељивост представљају отелотворење свих покушаја против Трновске конституције, а парламент постепено губи своју важност у животу бугарског друштва. Основни бугарски закон формално налаже плуралистички партијски систем, али у пракси најчешће постоји псеудодиктаторска једнопартијска хегемонија. То двојство у процесу политичке модернизације потиче из односа Бугара према Конституцији из Трнова. Приликом првог, макар и нејасног наговештаја угрожавања уставности бугарско друштво реагује енергично и јединствено, чувајући његову неприкосновеност. У свакодневном политичком животу, међутим, његова вредност не прелази значај кратког, одавно прочитаног документа.

Ипак, управо су одредбе Трновске конституције помогле Бугарима да уздигну своју политичку самосвест и развијену грађанску културу у наредним деценијама. Зато је, како пише један савременик епохе, „бугарски политички живот био мање манипулисан него онај у Румунији или Црној Гори. У њему недостају крваве драме као што је убиство српског краља Александра 1903. године или катаклизме каква је била грчка уставна криза 1911. године”.¹³

Milčo Lalkov

Trnovo Constitution and Beginning of Bulgarian Political Modernization

Summary

By the creation of the free Bulgarian state in 1878 and promulgation of the Trnovo Constitution in spring 1879, Bulgarian Principality formally joined contemporary European states. The spirit of the fundamental law, enacted by majority vote of liberal-oriented deputies of the Constituent Assembly, points to the determination of Bulgarian political elite to immediately embark on modernizing processes that will bring the country closer to Europe. The attempt to introduce ready-made European provisions into political life of the Principality is readily visible in the modernizing process, which is also referred to as *Westernization*. Universal suffrage, rule by parliamentary majority, the principle of ministerial accountability, as well as guarantee of basic civil freedoms were aimed at strengthening modernization process of the Bulgarian society. However, such a „leap” towards developed Europe was in discrepancy with actual needs and relations in Bulgarian society. Insufficient maturity of most participants in political life is responsible for the fact that the results achieved fell short of what the authors of the Bulgarian Constitution aimed for. Many anomalies during subsequent political practice in the Principality of Bulgaria illustrate this vividly. Nevertheless, the Trnovo Constitution has undoubtedly contributed to the development of political awareness in the Principality of Bulgaria.

¹² С. Киров, „Критичен поглед върху текста на Българската конституция”, у: *Годишник на Софийския универзитет*, I, (1904–1905), 230.

¹³ С. Грънчаров, „Българската буржоазна деокрация (1878–1918)”, у: *Bulgarian Quarterly*, књ. I, св. 3, (1991), 18.